

виокремлення етапів, характерних змін у стосунках обох громад, про що свідчать попередні результати дослідження. Низка питань залишається й до розгортання українського та польського підпілля. Безумовно, болючими вважаємо проблеми втрат та загальних наслідків протистояння, тема жертв і злочинців.

Сподіваємося, що наблизитися до розв'язання або ж принаймні дати наукове пояснення вказаним проблемам у майбутньому можуть подальші дослідження із залученням нових джерел та методологічного інструментарію. Найголовніше, щоб тема українсько-польських відносин періоду Другої світової розроблялась істориками, а не політиками.

Лариса Шваб

РАДЯНСЬКА АГЕНТУРА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1944–1948 РР.

«...Не розв'язаною залишилася філософія дії: ота сокровенна, езотерична, від якої або божеволіють, або стають катами...»

Юрій Косач

Карально-репресивна система в Західній Україні запрацювала в 1939 р., після приєднання цих земель до радянської України. Із перших днів перебування частин Червоної армії тут поширювалося чинне законодавство, на силі якого створювалися нові органи влади й управління. Оскільки для місцевого населення нова дійсність була чужою та ворожою, то для «умиротворення» незгідних її впроваджували виключно примусовим способом через силові структури карально-репресивних органів¹.

¹ 6 листопада 1939 р. тодішній нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія видав наказ №001359 НКВС СРСР «Про організацію органів НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». НКВС СРСР зобов'язував утворити управління НКВС та органи територіальної міліції в Західній Україні в складі обласних управлінь: Львівського, Тернопільського, Станіславського, Луцького (у наказах Волинську область зазначено як Луцьку область і повітових апаратів та відділів залізничної міліції Львівської й Ковельської залізниць (Повний текст документів: «№ 2 Приказ НКВД СССР № 001359 “Об организации органов НКВД Западной Украины” (6 ноября 1939 г. Совершенно секретно), Преложения к приказу: Перечень № 1 органов НКВД, подчиненных УНКВД по Львовской области» (16 уездных отделений), «Перечень № 2 органов НКВД,

Обласні управління репресивних інституцій НКВС² у Західній Україні утворено в 1939 р. на території Львівської, Тернопільської, Станіславської, Волинської (у документах – Луцької) областей. Їм підпорядковувалися 56 повітових³ відділів НКВС, міські відділи НКВС, містечкові відділення та дільниці НКВС. Спочатку кадри обласних управлінь НКВС укомплектовувалися групами, котрі прибували або з центрального апарату, або з периферії (типово для західних областей України, Прибалтики й Білорусії)⁴. На початку 1940 р. перед керівництвом НКВС СРСР постало завдання щодо нового укомплектування кадрів органів безпеки. Ухвалено спеціальне рішення уряду про «залучення в органи осіб із корінних національних менших, котрі мешкали на визволених територіях Польщі, України, Румунії»⁵. Зрозуміло, що йдеться лише про тих, які витримали ретельну перевірку. Найкращою рекомендацією була робота в підпіллі, у комсомолі, взаємодія з

подчиненных УНКВД по Луцкой области» (10 у/отд.), Перечень № 3 органов НКВД, подчиненных УНКВД по Станиславской области» (14 у/отд.), «Перечень № 4 органов НКВД, подчиненных УНКВД по Тернопольской области» (16 у/отд.), «Перечень № 2 органов НКВД, подчиненных УНКВД Черновицкой области» (17 у/отд.) уміщено в «НКВД-МВД СССР в борьбе с з бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сб. док. / сост: А. И. Кокурин, И. М. Владимирцев. Москва, 2008. С. 25–27.

Для їх комплектування скеровувалося 400 осіб начальницького складу з різних російських міст. До 1941 р. органи НКВС Західної України підпорядковувалися НКВС СРСР. (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Київ, 1994. Т. 1. С. 119).

Від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР розділено на Наркомат внутрішніх справ СРСР і Наркомат державної безпеки СРСР. У липні 1941 р. НКДБ ліквідовано, а його апарат увійшов до складу НКВС (Baran W. Radzieckie organy Bezpieczeństwa Państwowego na Ukrainie: czterwiec–grudzień 1941 roku. Zarys problematyki. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2017. № 2 (30). С. 229).

У травні 1943 р. відповідно до рішень ЦК ВКП(б) і РНК СРСР указані наркомати знову розділили на НКВС СРСР та НКДБ СРСР (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. С. 120).

² «Репресивними інституціями» НКВС, що здійснювали карально-репресивну політику, ми називаємо «органами державної безпеки», які в 1930-х рр. (із березня до вересня 1938 р.) радянське політичне керівництво підпорядкувало НКВС СРСР; вони були складовою ланкою багатофункціонального наркомату, на який покладали виконання і правоохоронних (каральних), і народногосподарських функцій, зокрема в галузі будівництва, стандартизації, геодезії та картографії, архівної справи тощо. До них, на думку В. Окіпюка, належали Головне управління державної безпеки (ГУДБ) – Управління державної безпеки (УДБ) НКВС СРСР, а у певні хронологічні періоди, коли ці управління були тимчасово ліквідовані, також окремі так звані оперативно-чекістські відділи й управління – Головне економічне управління (ГЕУ), Головне транспортне управління (ГТУ), спецвідділи тощо (Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. №1/2 (30/31). С. 293–294).

³ «Уездных».

⁴ Судоплатов П. Победа в тайной войне. 1941–1945: URL: <https://www.litres.ru/pavel-sudoplatov/pobeda-v-taynoy-voyne-1941-1945-gody/chitat-onlayn/>

⁵ Там же.

підпільними партійними організаціями⁶. Зокрема, обласні управління НКВС у Західній Україні в 1939 р. укомплектовано 726-ма особами оперативного складу НКВС, кадровими професійними офіцерами з наркоматів внутрішніх справ інших республік, управлінь НКВС країв й областей у чисельності 100 осіб, 250-ма працівниками з особливих відділів НКВС Київського військового округу, сотнею офіцерів із прикордонних округів, а також 150-ма випускниками оперативно-чекістських шкіл⁷. У штаті новоутворених обласних відділів перебувало 20 осіб оперативного складу у Львівському управлінні НКВС, по 15 осіб у Станіславському та Дрогобицькому управліннях НКВС, по 10 осіб – у Тернопільській, Рівненській і Волинській управліннях НКВС⁸. У 1941 р. місцеві органи НКВС/НКДБ очолили у Волинській області Мухін/Білоцерківський, у Дрогобицькій області – Волков/Зачепа, у Львівській – Ляшенко/Ткаченко (він же заступник НКДБ УРСР), у Рівненській – Мастицький/Лосев, у Станіславській – Сініцин/Михайлов, у Тернопільській – Чоботов/Вадіс, у Чернівецькій області – Дмитрієв/Трубников⁹.

Із наближенням радянсько-німецької війни завдання НКВС ускладнювалися. Коли в лютому 1941 р. НКВС СРСР розділено на два наркомати – НКВС СРСР і НКДБ СРСР на чолі з Л. Берією та В. Меркуловим¹⁰, – наказом НКВС СРСР № 00349 від 4 квітня 1941 р. у складі ГУМ НКВС СРСР¹¹ організовано Відділ по боротьбі з бандитизмом (ВББ)¹² на чолі з Ш. Церетелі. 2-ге відділення ВББ ГУМ НКВС СРСР курувало роботу в Україні, Білорусії, Молдавії. 1-ше відділення ВББ на місцях займалось агентурно-оперативною роботою, 2-ге відділення – слідством. У наказі Л. Берії про організацію ВББ НКВС СРСР записано, що «під час проведення операцій із ліквідації бандформувань, а також вилучення одиноких банд і дезертирів із Червоної армії наркоми внутрішніх справ республік, начальники УНКВС країв та областей використовують знищувальні батальйони, війська НКВС і міліцію»¹³.

⁶ Судоплатов П. Победа в тайной войне... .

⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... С. 120.

⁸ Там само. С. 125.

⁹ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 420.

¹⁰ Із приводу цього розділення П. Судоплатов писав, що Й. Сталін мав на меті забрати повноваження від однієї особи – Л. Берії.

¹¹ Головне управління міліції НКВС СРСР (ГУМ НКВС СРСР).

¹² Наказом НКВС СРСР №001414 від 30 вересня 1941 р. ВББ ГУМ НКДБ СРСР реорганізовано в самостійний Відділ по боротьбі з бандитизмом (ВББ НКВД СРСР).

¹³ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 421.

Відділи й відділення для боротьби з бандитизмом створено в усіх НКВС/УНКВС (управління на місцях). Якщо ж цих органів не було, то боротьбою з бандитизмом займалися відділи кримінального розшуку Управлінь міліції¹⁴. Боротьбу з політичним бандитизмом вело також 2-ге управління (контррозвідки) НКДС СРСР, боротьбу з антирадянськими формуваннями – 3-тє секретно-політичне управління та їх місцеві органи¹⁵. Відділи по боротьбі з бандитизмом входили до складу НКВС/НКДБ республік, країв й областей, керували та організовували агентурно-оперативну й спеціальну роботу в заплілі ворога, збирали військово-політичну інформацію про стан справ на окупованих територіях СРСР тощо. Усі добути агентурні дані про зрадників, котрі перебували на захоплених противником територіях і надавали їм допомогу, про розвідувальні органи противника, їхню діяльність й агентури, про антирадянську діяльність різних політичних і церковних формувань й об'єднань 4-ті відділи повинні були переказувати в контррозвідувальні та секретно-політичні відділи НКВС/УНКДБ, а також систематично рапортувати 4-му управлінню НКВС СРСР, яке очолював П. Судоплатов¹⁶. Частина працівників 4-го управління згодом перейде на роботу у Відділи боротьби зі злочинністю НКВС СРСР¹⁷. 1 грудня 1944 р. Відділи по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР реорганізовано

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Про П. Судоплатова в «Енциклопедії історії України» читаємо: «Один з керівників органів держ. безпеки СРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу (1943), генерал-лейтенант (1945 р.)... У травні 1939 р. – лютому 1941 р. – заступник начальника 5-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР. Один з організаторів убивства Л. Троцького. У лютому–липні 1941 р. – заступник начальника першого (закордонна розвідка) управління НКДБ СРСР. У липні–жовтні 1941 р. – начальник особливої групи при наркомі внутрішніх справ СРСР, яка займалась організацією диверсій у тилу противника. У серпні 1941 – листопаді 1946 р. – начальник 4-го (терор і диверсії в тилу противника) відділу НКВС СРСР. Безпосередньо координував діяльність розвідки М. Кузнецова та розвідувально-диверсійного загону Д. Медведєва в Західній Україні... У травні–серпні 1945 р. – начальник відділу «Ф» (робота на території країн, звільнених Червоною армією, збір інформації від громадян СРСР, які перебували в полоні чи були інтерновані в країнах Європи). Брав участь у ліквідації Української греко-католицької церкви... У лютому 1947 – вересні 1950 р. – начальник відділу «ДР» (диверсійно-розвідувальний напрям планування спецоперацій під час війни) МДБ СРСР. У вересні 1950 – березні 1953 р. – начальник «Бюро №1» (спецоперації за кордоном, у березні–травні – заступник начальника 1-го головного управління *контррозвідка), у травні–липні 1953 р. – начальник 9-го відділу (терор і диверсії за кордоном), у липні–серпні 1953 р. – начальник 12-го відділу (терор і диверсії за кордоном), 2-го головного управління (закордонна розвідка) МВС СРСР тощо (Подкур Р., Шаповал Ю. Судоплатов Павло Анатолійович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2012. С. 897).

¹⁷ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 422.

в Головне управління боротьби з бандитизмом (ГУББ) НКВС СРСР, головною метою якого стало знищення повстанського руху.

Мета цієї широкомасштабної реорганізації – «посилення боротьби з усіма видами політичного й кримінального бандитизму на території СРСР» й «недопущення збройного виступу націоналістичних організацій для надання підтримки противникові»¹⁸. У щойно цитованому тексті П. Судоплатова, високопосадовця НКВС–НКДБ–МДБ–МВС СРСР, читаємо: «Головна націленість на оперативно-пошукові заходи всього апарату держбезпеки відіграла велику роль у майбутній війні. Жодних організаційних виступів у підтримку німців в нашому заплілі, за виключенням Прибалтики й Західної України, за період війни не відбулося. За даними НКВС, головні особи, які потенційно могли співробітничати з противником, нам були відомі. Після війни ми володіли усіма реальними можливостями не допустити цієї сили масштабно виступити проти Радянської держави. І це забезпечило локалізацію так званих повстанських виступів у Прибалтиці й на Західній Україні в 1944–1950 роках. Було виключено можливість переходу збройної боротьби на внутрішні райони країни»¹⁹. Отже, цій стратегічній меті підпорядковано заходи радянської влади – ОБЛІКУ/контролю населення²⁰; ДЕОПОРТАЦІЙ/виселення громадян²¹, трактовані як «додаткові

¹⁸ Судоплатов П. Победа в тайной войне... .

¹⁹ Там же.

²⁰ Силою постанов РНК СРСР і НКВС СРСР про проведення паспортизації в західних областях України, ухвалених, відповідно, 30 грудня 1939 р. і 5 лютого 1940 р.; постановою Президії Верховної Ради УРСР від 14 квітня 1940 р. «Про реєстрацію актів громадянського стану у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях України», на підставі котрої у священників вилучалися всі церковні книги, у яких велися записи хрещення новонароджених; постанову ухвалено після відповідного указу НКВС і використано для початку боротьби з церквою.

²¹ Виселення «антирадянського елемента» із Західної України й Західної Білорусії проводилося на основі спеціальної Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 14 травня 1941 р. За даними на 15 вересня 1941 р., на заслання в спецпоселення із Західної України прибуло 9595 осіб (Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР: 1930–1960. Москва, 2003. С. 90–91).

Із моменту включення Литви, Латвії, Естонії, Західної України, Західної Білорусії, Правобережної Молдавії й Північної Буковини в склад СРСР і до початку радянсько-німецької війни в 1941 р. з цих регіонів депортовано близько 470 000 осіб, із них до 380 000–385 000 поляків і польських громадян і понад 85 000 – «антирадянського елемента», незалежно від національності (Земсков В. Н. Спецпоселенцы... С. 90–91).

У 1944–1947 рр. на спецпоселення прибуло 100 310 оунівців. 10 вересня 1947 р. ухвалено Постанову Ради Міністрів СРСР № 3214-10150сс про виселення членів сімей оунівців і активних бандитів, як арештованих, так і вбитих у зіткненнях. 4 жовтня 1948 р. Постанову Ради Міністрів СРСР № 3728-1524сс про виселення як заходів у відповідь, членів сімей оунівців і активних бандитів у північні райони країни. До початку 1953 р. на спецпоселенні перебувало 175 063 осіб (Земсков В. Н. Спецпоселенцы... С. 91).

міри боротьби з бандитизмом»; РЕПРЕСІЙ проти громадян²². Відповідно до наказу НКВС СРСР від 3 травня 1940 р. про «Заходи з покращення оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР та БРСР» у західних областях України «було організовано Відділи по боротьбі з бандитизмом в управліннях держбезпеки НКВС, а також в управліннях міліції»^{23,24}.

У 1944 р. Червона армія звільнила від німецької окупації міста Західної України: 2 лютого – Луцьк і Рівне, 29 березня – Чернівці, 14 квітня – Тернопіль, 25 липня – Львів, 6 серпня – Дрогобич. 30 серпня у звіті начальника ВББ НКВС СРСР О. Леонтєва зазначено про «зафіксоване спецслужбами різке збільшення бандитизму за рахунок західних областей України, на території якої почали активно діяти банди українських націоналістів». «Активні дії банд УПА і оунівського підпілля почалися з січня 1944 р. Банди здійснювали вбивства радянських партійних працівників і осіб лояльно налаштованих до радянської влади, нападали на райвідділи НКВС, НКДБ, райкоми партії та інші радянські інстанції, нападали на військові машини, дрібні групи офіцерів і бійців, на підводи зі зброєю, боєприпасами й харчами. Тільки в одній Ровенській області за лютий – червень 1944 р. було зафіксовано більше 200 таких бандитських груп. Значна кількість бандитських проявів мала місце у Волинській, Тернопільській, Чернівецькій та

У доповідній записці НКДБ СРСР і ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про виселення із західних областей України сімей репресованих чи тих, хто перебував на нелегальному положенні, учасників націоналістичних організацій» (23 травня 1941 р.) народного комісара держбезпеки СРСР Меркулова зазначено, що на 22 годину 22 травня операція по виселенню українців повністю завершена. У документі наведено такі дані (наводимо лише одну графу «Ізъято и погружено в вагоны»): Львівська область – 2216 осіб, Тернопільська – 2725, Станіславська – 1533, Дрогобицька – 1562, Ровенська – 984, Волинська – 2079, Чернівецька область – 229 осіб (Органы государственной безопасности СССР в Отечественной войне. Москва, 1995. Т.1. Кн. 2. С. 154–155).

²² Легалізовані, по-перше, структурними змінами в НКВС СРСР у вересні 1938 – лютому 1941 р., коли відновлено існування Головного управління державної безпеки (ГУДБ) й утворено Головне економічне управління (ГЕУ), Головне транспортне управління (ГТУ) та головне тюремне управління й три спецвідділи, які діяли як самостійні підрозділи НКВС (Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр.». С. 306); також наказом НКВС УРСР від 23 листопада 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управлінь НКВС західних областей УРСР» (у наказі пропонувалося «створити спеціальну агентуру з релігійного активу для розтління і профілактичної роботи серед церковників), наказом від 25 грудня 1939 р. «Про оголошення штатів загальних в'язниць НКВС УРСР», наказом НКВС СРСР від 3 травня 1940 р. про «Заходи з покращення оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР та БРСР» (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... С. 126–127).

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... С. 126.

²⁴ За діяльністю управлінь стежили оперативні бригади, котрі скеровувалися на місця Головою управління НКВС УРСР.

інших областях України»²⁵. У документі описано об'єктивну ситуацію в Західній Україні. Війна, котру вершили репресивно-каральні органи СРСР, завершувалася, проте ніхто не бажав повертатися до «соціалістичного будівництва» 1939–1940 рр. Приходу Червоної армії очікували «окопуванням». До весни 1944 р. практично в кожному селянському дворі були «схрони», де сім'я могла сховатися від німців (а також поляків, румунів, радянців чи просто мародерів). У 1945–1946 рр. радянські частини лише на Західній Україні знайшли 28 тис. 969 укриттів²⁶.

Політичний провід ОУН і командування УПА готувалися до повернення радянської армії зміною тактики боротьби: по-перше, припинили напади на німецькі окупаційні війська й почали акції, що мали зупинити просування радянських військ; по-друге, виступили з новою тактичною ініціативою чинити опір мобілізації в Червону армію, у січні–квітні 1944 р. активізували пропагандистську роботу серед червоноармійців – і ця тактика дала свої результати. Начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор Шатилов неодноразово повідомляв Військову раду цього фронту про погіршення морально-психологічного стану червоноармійців, про вливання до лав ЧА націоналістичних елементів, про перехід червоноармійців на бік «українсько-німецьких націоналістичних банд»²⁷ тощо. Політика мобілізації західних українців (а також з інших регіонів України) в ряди Червоної

²⁵У цьому документі вказано: «У результаті проведеної роботи з ліквідації банд УПА і ОУН за першу половину 1944 р. органами НКВС вбито 16 338, взято в полон 15 991 і з'явилося з повинною 2549 осіб. Разом – 34 878 осіб. Арештовано 3676 учасників УПА й ОУН. У східних областях України ліквідовано 95 бандгруп з 457 учасниками. Крім того, арештовано 285 німецьких агентів, 2922 бувших поліцейських, 520 бувших старост і 8019 іншого антирадянського елемента. Вилучено й скеровано в табори НКВС 3914 осіб спецконтингенту військовослужбовців, що вийшли з оточення, що перебували в полоні й т. д. Вилучено: дезертирів з Червоної Армії – 28 201 особу, осіб, що ухилялися від служби в Червоній Армії – 47 956» (НКВД-МВД СРСР в боротьбі з бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 426). Коли в січні 1946 р. Т. Строкач зайняв посаду наркома внутрішніх справ УРСР і отримав від попередника В. Рясного акт передачі справ, то у ньому наводилася статистика «...результатів боротьби з бандитизмом в західних областях Української РСР за період з лютого 1944 р. по січень 1946 р.», отже: проведено чекістсько-військових операцій – 39 773; убито бандитів – 103 313; затримано бандитів – 110 785; арештовано учасників ОУН – 8370, арештовано активних повстанців – 15 959; явилася з повинною бандитів – 50 058; затримано дезертирів – 13 704; затримано ухиленців – 83 284; явилася з повинною дезертирів – 58 488; разом – 443 960. 1946 р. внаслідок «додаткових заходів» із західних областей України було депортовано 8274 особи. (Білас І. Карально-репресивна система в Україні... С. 181).

²⁶ Бурдс Дж. С. Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы. Москва; Нью Йорк, 2006. С. 50.

²⁷ За свідченням І. Біласа, тільки з 4 по 25 травня 1944 р. з військ 1-го Українського фронту на бік УПА перейшло 176 осіб (Білас І. Карально-репресивна система в Україні... С. 256).

армії, застосування каральних заходів для ухиленців мали для радянського політичного керівництва непрямі негативні наслідки. Мобілізовані молоді чоловіки, переважно селяни, знали про УПА й підтримували їхню боротьбу проти німецької окупації. Комуністичний режим не міг опертися на них у боротьбі з націоналістичними угрупованнями. Тому невдовзі в Західній Україні почали відновлювати територіальні органи НКВС і виділяти окремі війська НКВС (внутрішні війська НКВС, у документах – ВВ НКВС²⁸) для боротьби з оунівським підпіллям²⁹, за чисельністю у Волинській області³⁰ – 5285 осіб (офіцерів, сержантів, рядових), Рівненській – 8754, Львівській – 6252, Тернопільській – 3057, Станіславській – 1328, Чернівецькій області – 1355 осіб³¹.

9 жовтня 1944 р. Л. Берія і В. Меркулов підписали спільний наказ НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 001240/00380 «Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН в західних областях Української РСР», у якому «з метою успішного проведення боротьби з оунівським підпіллям, забезпечення ліквідації збройних банд і організації ОУН в західних областях Української РСР,

²⁸ У затвердженому 3 вересня 1980 р. «Переліку управлінь, з'єднань, частин війська НКВС–МВС–МДБ СРСР, які брали участь у бойових операціях із ліквідації націоналістичного підпілля на території Української РСР, Білоруської РСР і Прибалтійських республік із 1 січня 1944 до 31 грудня 1951 р.», указувалося: «Управління і спецпідрозділи ВВ НКВС–МВС Українського округу, пункт дислокації – м. Київ, період участі з 1 лютого 1944 до 31 грудня 1951 р; місце проведення бойових операцій – Західні області УРСР» (НКВД–МВД ССРСР в боротьбі з бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 460).

²⁹ У Волинській області – 9 стрілецька дивізія (у складі 3 полків) і 189 окремих стрілецьких батальйонів 18 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; у Рівненській – 16 і 20 стрілецькі бригади, 228 окремих стрілецьких батальйонів 21 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; у Тернопільській – три батальйони 21 стрілецької бригади, 2 батальйони 25 стрілецької бригади, 173 і 193 окремих стрілецьких батальйонів 19 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; Львівська область – 17 стрілецька бригада, три батальйони 25 стрілецької бригади, 18 кавалерійський полк, 118 окремих стрілецьких батальйонів 18 стрілецької бригади, 66 і 219 окремих стрілецькі батальйони 24 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; у Станіславській області – 19 стрілецька бригада внутрішніх військ НКВС; у Дрогобицькій – 210 окремих стрілецьких батальйонів 17 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; у Чернівецькій – 192 окремих стрілецьких батальйонів 19 бригади, 237 і 240 окремих стрілецьких батальйонів 24 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС (НКВД–МВД ССРСР в боротьбі з бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 433).

³⁰ У Луцьку – 837 осіб, у Володимирі–Волинському – 427, у Локачах – 108, у Гнойному – 57, в Іваничах – 63, в Затурцях – 107, у Кисилині – 70, в Купичеві – 71, у Горохові – 145, в Копитові – 75, у Садові – 61, у Колках – 476, в Маневичах – 96, Троянівці – 72, Градді (або Градиську Маневичького району) – 68, Карасині – 126, у Ново-Рудці – 71, у Гриві (?) – 59, у Тельчі – 106, в Осьниці – 70, у Комарові – 67, Цумані – 408, у Берестянах – 231, Сильному – 74, Холоневичах – 138, Липні (с. Липно) – 84, Гораймівці – 89, Шацьку – 312, Камені–Каширському – 440, у Любешові – 76, у Ратному – 75, у Берестечку – 126. Разом – 5285 офіцерів, сержантів і солдатів (Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917 – 1956. Т. 2. С. 478).

³¹ Там само.

покращення керівництва агентурно-оперативною роботою органів НКВС-НКДБ» керівником агентурно-оперативної роботи у Львівській, Станіславській Дрогобицькій і Чернівецькій областях УРСР призначено комісара держбезпеки 3-го рангу тов. Рясного³²; у Волинській, Рівненській і Тернопільській областях – народного комісара внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта тов. Строкача³³. У цьому документі усім посадовим особам наказано: 1) посилити міри репресій стосовно членів сімей активних учасників оунівських організацій і банд як арештованих, так і вбитих і тих, хто перебував на нелегальному положенні; 2) виселення цього контингенту проводити в порядку, установленому директивою НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. «Про виселення в окремі райони Красноярського краю, Іркутської, Омської і Новосибірської областей членів сімей оунівців, активних повстанців, як арештованих, так і вбитих під час зіткнення, і про конфіскацію їх майна». Осіб, котрі ухиляються від мобілізації в Червону армію, після затримання направляти в спецтабори НКВС; 3) у роботі з ліквідації оунівських організацій і банд разом з агентурно-інформаційною роботою широко практикувати залучення місцевого населення, для чого створити при дільничних уповноважених міліції озброєні групи сприяння, залучаючи в ці групи чесних радянських громадян із членів сімей військово-службовців Червоної армії, місцевого партійно-радянського активу й осіб, котрі постраждали від оунівських банд; 4) про всі недоліки в роботі місцевих партійних, радянських і господарських організацій, що виявляються під час переслідування оунівських банд на території західних областей УРСР, своєчасно інформувати ЦК ВКП(б)У й Раднарком УРСР; 5) народному комісару внутрішніх справ УРСР тов. Рясному та начальнику Головного управління прикордонних військ НКВС СРСР генерал-лейтенанту тов. Стаханову зобов'язати прикордонні загони НКВС у західних областях Української РСР забезпечити зачистку прикордонної зони від антирадянських і бандитсько-шпигунських елементів; 6) реорганізувати наявні районні відділи НКВС та НКДБ у районні відділ, тимчасово збільшивши штати НКВС-НКДБ УРСР. Створити у складі районних відділів НКВС західних областей УРСР відділення по боротьбі з бандитизмом чисельністю 3–5 осіб кожне, укомплектувавши їх оперативним складом із досвідом боротьби з

³² На допомогу тов. Рясному – комісара держбезпеки 3-го рангу тов. Савченка й начальника прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-майора тов. Бурмак (за правописом документа).

³³ На допомогу тов. Строкачу призначено заступника народного комісара держбезпеки УРСР, комісара держбезпеки тов. Єсіпенка й начальника внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майора тов. Марченкова.

бандитизмом; 7) відділам кадрів НКВС і НКДБ СРСР командирувати в західні області Української РСР для надання допомоги в посиленні агентурно-оперативної роботи УНКВС-УНКДБ по 250 осіб досвідчених оперативних працівників; 8) переглянути склад начальників районних відділів НКВС і НКДБ західних областей Української РСР й осіб, які не відповідають зайнятій посаді, замінити. Із цією метою відділам кадрів НКВС і НКДБ СРСР направити в розпорядження НКВС та НКДБ УРСР, відповідно, по 50 осіб досвідчених начальників райвідділів. Відрядити в західні області УРСР заступника начальника відділу кадрів НКВС СРСР; 8) для покращення слідства в справах арештованих активних учасників ОУН і ватажків банд створити при тов. Рясному й тов. Строкачу слідчі групи по 25 осіб кожна. Заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР тов. Обручникову та заступнику народного комісара держбезпеки СРСР тов. Свинепулову в п'ятиденний строк відібрати й скерувати в розпорядження тов. Рясного й тов. Строкача по 25 осіб досвідчених слідчих – робітників НКВС-НКДБ; 9) організувати роботу так, щоб справи на арештованих активних учасників ОУН і ватажків оунівських бандгруп не затягувалися слідством; отримані в ході слідства дані, що мають оперативний інтерес (про місцезнаходження банд, нелегалів, зв'язкових, складів зброї, техніки й т. ін.), негайно повідомляти їм для оперативної роботи; 10) передані у Військовий трибунал завершені слідчі справи на арештованих оунівців узяти під спеціальний контроль з метою попередження затримання розгляду в судових інстанціях; 11) задля посилення оперативності й маневреності військ НКВС, котрі беруть участь у боротьбі з бандитизмом, начальнику Управління військового постачання НКВС СРСР генарал-лейтенанту інтендантської служби тов. Вургафт скерувати на місяць впродовж жовтня–листопада 200 вантажних машин, забезпечивши регулярне постачання зброєю, боєприпасами, продовольством і паливом; 12) тов. Рясному надавати звіти НКВС СРСР та Першому секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущову про результати боротьби з оунівським підпіллям один раз на п'ять днів. Тов. Рясному зобов'язати начальників УНКВС західних областей Української РСР систематично інформувати перших секретарів відповідних обкомів КП(б)У про проведені заходи з боротьби з оунівським підпіллям і збройними бандами ОУН. У Західну Україну скеровувався заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР, комісар держбезпеки 2 рангу тов. Круглов³⁴.

³⁴ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 432–435.

Ці завдання ставилися вже новій структурі. Наказами НКВС/НКДБ СРСР № 001240/00380 від 9 жовтня 1944 р. і № 001258/00389 від 12 жовтня 1944 р. ВББ НКВС Української СРСР та ВББ НКВС Білоруської РСР реорганізовано в Управління з боротьби з бандитизмом (УББ)³⁵. Наказом НКВС СРСР № 001281 від 19 жовтня цього ж року затверджено штати щойно організованих УНКВС. Структурними нововведеннями були штаби винищувальних батальйонів НКВС СРСР, затвердженні згаданим уже наказом НКВС СРСР № 001447 від 1 грудня 1944 р. 14 листопада 1944 р. Наказом НКВС СРСР № 0011388 за підписом Л. Берії затверджено штати Управління з боротьби з бандитизмом НКВС Української РСР. Згідно з розпорядженням розкриттям і ліквідацією підпілля ОУН та повстанських загонів займався перший відділ УББ НКВС УРСР, зокрема 2-ге відділення курувало роботу з розкриття й ліквідації ОУН-УПА на території Волинської, Рівненської та Тернопільської областей. Усіх штатних одиниць – 140³⁶.

ГУББ застосовували особливі методи для придушення «соціального й політичного бандитизму». До них належали розвідка (збір інформації про суспільні настрої серед громадянства чи в опозиційно налаштованих групах), дезорганізація (руйнування зсередини керівництва опозиційних груп за допомогою маскування – створення зі співробітників міліції «бандитських груп») і терор (масові арешти, допити, убивства, диверсії, саботаж й інші «брудні операції»). Головними завданнями ГУББ були проникнення в ряди повстанців, саботаж і знищення радянської опозиції. Боротьбу з бандитизмом проводили також «спеціальні агентурно-бойові групи з ліквідації підпілля ОУН і його збройних банд у західних областях Українською РСР»³⁷ або СПЕЦГРУПИ³⁸.

³⁵ Наказом НКВС СРСР № 001447 від 1 грудня 1944 р. ВББ НКВС СРСР реорганізовано в Головне управління НКВС СРСР по боротьбі з бандитизмом (ГУББ). Його очолив комісар дб 3-го рангу О. М. Леонтєв.

³⁶ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем... С. 435.

³⁷ Окупанти без маски. Унікальний документ з архівів КГБ. Київ, 2010. С. 10.

³⁸ Агентурі відводили ключову роль у радянському оперативному плануванні. Її завдання відтворено в друкованих інструкціях усім керівникам обласних НКВС. Ці інструкції містилися в календарних планах радянської експансії в Східну Європу й складені у вересні 1939 р. Циркуляр № 199сс «Про розробку оперативного мобплана з агентурно-оперативних заходів у воєнний час», підписаний наркомом внутрішніх справ Маслеєнниковим і генералом Шерегдою. У кінці першого місяця окупації 25 жовтня 1939 р. перше особливе Управління НКВС повинно було «підготувати список агентури, слідчих та інших архівних матеріалів». Після того, як у Німеччині відвойовувались окуповані нею території, радянці передусім вилучали німецькі архіви для виявлення ворогів.

Спецгрупи діяли впродовж 1944–1953 рр. Рішення про їх використання приймалось у момент, коли тактика терору й демонстрації військової сили не дала очікуваних результатів³⁹, а радянська влада в Західній Україні зазнавала крупних провалів своєї розвідки. Існувала також проблема кадрів. Найбільш досвідчені оперативники до 1945 року перебували на фронті. Пізніше по всій зайнятій радянськими військами Східній Європі совіти зіткнулися з великими проблемами формування окупаційних урядів і приборкання протестів місцевого населення. Для праці на місцях скеровувалися партійні працівники й керівники районної ланки, котрі не мали ані бойового досвіду, ані підтримки місцевого населення. І від цих людей очікували, ефективної роботи з відстеження й знищення вишколених і випробуваних у боях підпільників-повстанців. Детальні списки складу оперативних співробітників шести із семи областей Західної України з доповіді генерал-лейтенанта, наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного показують, що в регіоні площею 79 тис. км² із населенням 1946 р. 5 млн 300 тис. осіб задіяно 101 офіцера в чині лейтенанта й вище, які командували кількома тисячами солдатів з особливих частин МВС⁴⁰. З іншого боку, розмах підпільного опору змусив світську владу покластися на агентуру.

Завдання зі створення спецгруп партійне керівництво висувало на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 26 лютого 1945 р.: «а) для знищення окремих дрібних бандитських груп так званої СБ й оунівських ватажків за прикладом Волинської області створювати групи спеціального призначення із бандитів, котрі з'явилися з повинною й виявили бажання боротися з бандитизмом...; е) ширше й сміливіше заволікати в активну роботу з українськими націоналістами місцевий сільський актив із селян-бідняків і середняків, інтелігенції та дружин червоноармійців;

³⁹ Радянці практикували особливу форму ритуальної наруги над трупами. Ця практика НКВС-НКДБ застосовувалась у всіх прикордонних областях СРСР після війни, оскільки радянських офіцерів часто переводили з однієї прикордонної області СРСР в іншу, і залежала вона від того, наскільки сильним був опір радянській владі. Цілком очевидно, що виставляння трупів на огляд не зводилося лише до символічної демонстрації терору, а мало зупинити потенційну опозицію. Ця практика була також частиною радянських методів оперативної роботи: співробітники НКВС-НКДБ за виразом обличчя людей, котрі проходили повз понівечені тіла, виявляли родичів загиблих. Осіб, які виявляли якісь емоції, забирали на допит. Із тією ж метою співробітники радянських органів установлювали спостереження за могилами партизанів. Із боку радянських органів терор не був справою рук окремих офіцерів-садистів чи командирів, схильних до грубого насильства. Радянський терор санкціоновано указами згори. Інакше не можна пояснити світліни, котрі у великій кількості зберігаються в архівних фондах радянських частин особливого призначення, так звані «трофеї» спецгруп, на яких зафіксовано страшні наруги над трупами повстанців.

⁴⁰ Бурдс Дж. Советская агентура... С. 77.

ж) широко вербувати для боротьби з бандитизмом в селах робітників, службовців та інтелігенцію підприємств і закладів міст і районних центрів області.

Виходячи з того, що ліквідація крупних банд створила сприятливі умови для більш широкої та кращої організації агентурної роботи, що тепер є вирішальним фактором в боротьбі проти ОУН, ЦК КП(б)У зобов'язує Наркома внутрішніх справ тов. Рясного, Наркома державної безпеки тов. Савченка, начальників обласних і районних органів НКВС і НКДБ, перших секретарів обкомів і райкомів КП(б)У ще більш розширити сітку агентури, звернувши особливу увагу на покращення її якостей.

Ширше й сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування УПА. Посилити роботу з виховання агентури, навчаючи її правилам конспірації і методам роботи з виявлення і викриття учасників організацій ОУН»⁴¹.

В одній з операцій збройний загін НКВС у Коломийському районі, обшукуючи штаб-квартиру СБ, натрапив на велику кількість матеріалів з архіву націоналістичного підпілля. Серед інших документів був документ на 20 аркушах, датований 30 грудня 1945 р., з аналізом методів праці радянської агентури в Західній Україні, що називався «Агентура НКВД-НКГБ в дії». Документ видрукувано невеликим тиражем для керівництва СБ як посібник для ліквідації радянських шпигунів. У ньому настільки точно описано методи радянського шпигунства, що його негайно передали на горішні інстанції. Урешті-решт, він ліг на стіл заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача, далі – до начальника ГУББ генерал-лейтенанта А. М. Леонтьєва, відповідального за так звані спецгрупи (чи таємну агентуру й диверсійні операції). На документі власною рукою Строкача написано: «Автора інструкції не встановлено, але її зміст свідчить, що в СБ є бандити, які добре знають методи праці НКВС-НКДБ і навіть, можливо, колись працювали в наших органах»⁴².

Радянські інструкції оперативним співробітникам регіональним відділам НКВС давали доручення за 7–10 днів завербувати визначену кількість агентів й інформаторів на місцях. Тиск на низових співробітників НКВС із Москви та Києва мав низку наслідків: по-перше, він викликав спалах насилля з боку радянської влади. Вимушені обирати між Сцилою й Харибдою рядові співробітники вважали крайні міри більш

⁴¹ Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917–1956. Т. 1. С. 270–271.

⁴² Бурдс Дж. Советская агентура... С. 45.

корисними, ніж послідовність створення агентурної мережі; по-друге, цей тиск спонукав створювати фіктивні агентурні мережі. Радянські співробітники подавали неправдиву інформацію про кількість ліквідованих банд. У результаті до кінця 1940-х рр. боротьба з українським націоналістичним підпіллям виражалась у кількісних показниках, що великою мірою були спущені зверху в області й райони; по-третє, тиск із Києва й Москви призводив до значних порушень правил вербування, так що радянські агентурні мережі стали в буквальному смислі слова нашіпговані подвійними агентами, котрі працювали на українське підпілля. Як результат, оперативники часто гинули.

Нарешті особові справи співробітників НКВС свідчать, що в сукупності всі ці фактори впливали на кадри. Навіть у 1950-х рр. служба в Західній Україні була дуже важкою. Серед цих людей вищий відсоток тих, хто прохав про переведення, траплялося більше випадків алкоголізму, нервових припадків і відмови від служби тощо.

Радянська мережа внутрішньої розвідки в Західній Україні на папері виглядала переконливо. На 1 липня 1945 р., за даними НКВС, у складі агентурної мережі в Західній Україні нараховувалося 11 тис. 214 місцевих мешканців, котрі співпрацювали з органами, 175 резидентів⁴³, 1196 агентів⁴⁴ і 9843 інформаторів⁴⁵. Близько половини з них (47,2 %)

⁴³ «Резидент – кваліфікований і вишколений тип донощика (сексота), який керував групою агентів та інформаторів. Елемент, котрий пішов на інформативну роботу з ідейних міркувань, чи “через любов” до “мистецтва”, користується великим довір’ям в органах НКВС. Має свої конспіративні квартири й за строгим графіком зустрічається там з агентурою для відбирання інформації. Під час конспіративних явок, вчить агентів як писати доноси, як збирати й конспектувати матеріали, зберігати таємницю та дає конкретні завдання до наступної зустрічі. Кожен із підлеглих йому агентів знає тільки його псевдонім. Сам резидент контактує у своїй роботі і підпорядковується оперативному робітнику НКВС-НКДБ і від нього отримує всі вказівки...» (цит за: Агентура НКВД-НКГБ в дії: посіб. для слідчих Укр. підпільної контррозвідки. *Бурдс Дж. Советская агентура...* С. 215).

⁴⁴ «Агент – найбільш колоритний тип донощика з усієї агентурної мережі – це, власне, агенти. Річ у тім, що треба строго розрізняти агентів-донощиків і агентів-інформаторів. Між цими видами є суттєва відмінність. Агент, як і резидент, достатньо підготовлений тип донощика, який може самостійно виконувати свої завдання і відриватися від свого керівника (оперативного працівника) на значний відрізок часу. Існує багато типів агентів, але в боротьбі з українським рухом НКВС-НКДБ використовують окремий з них. Головне, чим всякий агент відрізняється таємного інформатора, – це те, що агенту завжди ставиться завдання пролізати всередину нашої організації чи в будь-яке з’єднання УПА. Така довіра завойовується “надзвичайною активністю” агента, скерованою проти наших ворогів – ця “активність і відданість нашій справі” спантеличує навіть високо свідомих і відповідальних працівників. За специфікою їх завдань і характеру діяльності агентів їх можна поділити на чотири групи: “внутрішній агент” – мають конкретне завдання проникнути в наше середовище»; “агенти-пропагандисти” засилаються в наші лави для поширення більшовицької пропаганди; “агенти-терористи”: починаючи з кінця 1944 р., нами зареєстровано кілька випадків, пов’язаних з діяльністю агентів-терористів. Це агентура із суто конкретним завданням з ліквідації високоавторитетних провідників ОУН чи талановитих

завербовано в перші шість місяців 1945 р. 156 резидентів (89,1 %), 527 агентів і ще 41 «агент-маршрутник» та 84 «внутрішніх агентів» (разом 652 особи, чи 52,3 %), а також 4483 інформатори (45,6 %). Із особливо таємної доповіді за 14 вересня 1946 р. відомо, що до 9 % (2968 осіб), чи 33 740 галицьких селян у складі винищувальних батальйонів, були таємними інформаторами⁴⁶.

Головне джереле поповнення «кадрів» НКВС-НКДБ – українські села, а спосіб – людолови. Усіх затриманих під час облав спроваджували в районні відділи НКВС-НКДБ на «фільтрацію». Після «фільтрації» на людей очікувало одне з трьох рішень – бути розстріляним, відпущеним, звільненим. Ліквідовували лише тих членів ОУН, вояків і командирів УПА, котрі під час допиту нічого не розповіли ні про себе, ні про інших осіб. Вербували низових членів ОУН, вояків УПА, деяких технічних працівників ОУН, котрі під час слідства повністю зізналися й давали компрометуючі свідчення про інших осіб і про свої зв'язки. Звільняють у виняткових випадках лише тих, кого не мають у чому звинуватити й на кого немає компрометуючих донесень. Завербовані НКВС-НКДБ члени ОУН чи вояки (рідше молодші офіцери) УПА отримували завдання повернутися в лави підпільників і розповісти спеціально підготовлену легенду про свою втечу, чи інший неймовірний порятунок та працювати як «внутрішні агенти». Водночас простий

командирів УПА. Один із таких агентів, виявлений нашими органами, зізнався, що перш ніж стати терористом, він кілька місяців був звичним інформатором, але за активну роботу він швидко отримав “аванс” й був переведений в агенти; “агенти-квартирники” і “агенти зовнішнього стеження” використовуються виключно для розпрацювання окремих осіб-фігурантів, перші – вступають у контакти з розпрацьованою особою, другі – ведуть зовнішнє стеження і ніколи не контактують з фігурантом» (цит. за: Агентура НКВД-НКГБ в дії: посіб. для слідчих Укр. підпільної контррозвідки. *Бурдс Дж. Советская агентура...* С. 216–220).

⁴⁵ «Інформатори» – секретні інформатори – найбільш численний і небезпечний для нас тип донощиків. Це своєрідні «москити», які з усіх боків охоплюють тіло нашої організації. Від цієї агентури ми несли й тепер несемо найбільші втрати. Вони небезпечні для нас не якимось особливими методами чи вишуканістю роботи, а лише своєю масовістю. За відносно короткий період часу органи НКВД-НКГБ сплели й накинули на кожний населений пункт густу мережу інформаторів. У міру того, як ми її знищуємо, вони її щодня поширюють. На противагу агентам, інформатори не проникають в ОУН чи в якийсь підрозділ УПА. Вони не мають відношення до ОУН. Живуть у своїх хатах, у своїх сім'ях, й водночас стежать за нашим рухом: коли, скільки й куди проходять через село наших військ, яке озброєння, де квартирують, звідки беруть харчі, хто варить їм їжу, де зупинилися, чи є в селі керівний осередок, де розміщено бункери з майном ОУН, хто в селі станичні, зв'язкові, зв'язкова хата, розвідники, кур'єри, громадська охорона, стежки, якими можна обійти застави, – ось приблизний масштаб «роботи» звичного секретного інформатора» (цит. за: Агентура НКВД-НКГБ в дії: посіб. для слідчих Укр. підпільної контррозвідки. *Бурдс Дж. Советская агентура...* С. 220–221).

⁴⁶ Бурдс Дж. Советская агентура... С. 87–88; Білас І. Карально-репресивна система в Україні... С. 274.

житель села, розповівши про пересування підпільників усе, що знав, вербувався як інформатор, без завдання проникати в лави ОУН-УПА.

Маси людей, які органи НКВС-НКДБ щодня пропускали через свої фільтри, змушували їх до «крайньої стандартизації» праці під час вербування. Це полегшувало роботу українським підпільникам, спрощувала її. Змусити затриману людину зізнатись у своїй причетності до підпілля за наявності очевидних компрометуючих фактів (військова форма, знайдена зброя, амуніція, естафети, тризуб, дезертирство з Червоної армії) було найпростішим завданням. Коли ж отримано зізнання, тоді методом «контрастних аргументів» велося подальше розпрацювання, людині змальовували одночасно картини смерті й радості життя, міру «винуватості» людини перед «батьківщиною» та можливість бути вільним, людську слабкість і свою могутність та багато іншого, – усе заради її схилення до співпраці. А щоб бути впевненими, що особа не втече після звільнення, погрожували її родині, на яку покладали відповідальність за близьку людину. Тож головним способом вербування агентури був ШАНТАЖ.

Відомо, що лише винятково мужні, кришталево чесні й високоідейні люди витримували тортури та жертвували своїм життям і життям своєї родини заради праведної справи. Інші люди – більшість, як показала практика, занепадали духом і погоджувалися на співпрацю.

Вербування кожного агента завершувалося заведенням офіційної справи, у якій містилися власноруч написаний життєпис, заповнена спеціальна анкета з підписом особи, якою зобов'язували до співпраці. У цій анкеті, окрім даних із життя майбутнього агента-інформатора, записували псевдо, під яким він працюватиме. Районні відділи НКВС-НКДБ, якщо вони вербували агента, передавали справу на затвердження в обласне Управління НКВС-НКДБ, туди ж відсиляли всі матеріали, які пояснювали причину, характер і мету вербування, протокол ідейності завербованого, його життєпис та вербувальна анкета. В обласному управлінні НКВС-НКДБ розглядали ці справи й вирішували, чи особа працюватиме інформатором, чи справу повернуть на доопрацювання (у разі, якщо було вирішено, що особа поінформована більше, ніж виявлено під час першого розпрацювання).

За особами, котрі проходили чистилище НКВС-НКДБ, пильно стежили, вивчали їхні легенди й поведінку. Великий потік людей і стандартизація праці органів НКВС-НКДБ спрощували завдання СБ. За її інформацією, 75 % усіх звільнених із-під арешту виходили завербованими інформаторами – це й був основний критерій підходу до звіль-

неної особи, але не єдиний. Далі спецслужби підпільників мали звести підозру в категорію впевненості, а далі – у факт і лише після цього застосовувати власні методи праці з особою. Отже, багато людей працювали подвійними агентами-інформаторами.

Про такі нові методи боротьби з підпіллям, як фізичне знищення керівників оунівського підпілля й командування УПА «агентами-бойовиками», довідуємося з директиви МВС⁴⁷ УРСР від 15 липня 1946 р.; тут же – про створення «ПАРАЛЕЛЬНОЇ АГЕНТУРНОЇ МЕРЕЖІ» та «переведення оперативників до категорії «негласних працівників»⁴⁸. «Агентами-бойовиками» директива називає завербованих «бандитів» – упівців, а ось «паралельною агентурною мережею» – секретних працівників МВС, МДБ, котрі функціонували під виглядом підпілля ОУН. Із 10 липня 1946 р. у великі міста Західної України почали направляти досвідчених оперативників, переводячи їх на положення «негласних працівників». Під безпосереднім керівництвом перших секретарів обкомів КП(б)У їх улаштовували на роботу під виглядом представників різних заготівельних організацій або добровільних товариств, забезпечивши відповідними документами. До кожного з них прикріплювалося 30–40 агентів із прилеглих до міста районів. Такі «паралельні мережі» утворено в шести областях Західного регіону, куди скеровували по одному негласному працівнику в кожне з міст області. Зокрема, по Тернопільській області – у міста Кременець, Бережани й Борщів; по Станіславській – у Коломию, Болехів, Рогатин; по Рівненській – у Здолбунів, Дубно, Сарни, Корець; по Дрогобицькій – у Стрий, Сколе, Борислав, Турку; по Волинській – у Ковель, Камінь-Каширський, Любашів, Маневичі, а також у кожний обласний центр⁴⁹. Творення «паралельних агентурних мереж» у боротьбі з українським підпіллям треба вважати поворотним моментом репресивної діяльності радянських спецслужб у Західній (й Східній) Україні. Документи радянських органів безпеки й документи підпілля яскраво свідчать, що радянці

⁴⁷ 3 березня 1946 р. відбулася реорганізація НКВС і НКДБ. Їх замінили Міністерством внутрішніх справ (МВС) і Міністерством державної безпеки (МДБ). Так вони функціонували до 5 березня 1953 р., після чого були об'єднані в одне МВС. Ті ж самі структурні зміни відбувалися в УРСР.

⁴⁸ Згідно з директивою висувалася вимога: «В населених пунктах, що були батьківщиною оунівських ватажків, а також там, де базуються оунівський провід і бандитські групи, завербувати й добре законспірувати агентів-бойовиків, поставивши перед ними завдання фізичного знищення активних оунівців і особливо провідників. Вербування агентів-бойовиків проводити серед бандитів, котрі приходять з повинною й здійснювати її лише начальниками Районних відділів МВС і керівному складові МВС» (Білас І. Карально-репресивна система в Україні... С. 278).

⁴⁹ Білас І. Карально-репресивна система в Україні... С. 278.

перемогли, створивши в Західній Україні ефективну розвідувальну мережу.

Не всі заходи радянської карально-репресивної системи давали потрібні результати. Дж. Бурд розповідає про «спецоперацію НКВС із впровадження в центральні командні структури УПА»⁵⁰ свого агента в жовтні–листопаді 1944 р. Операція провалилася, як казав заступник першого відділу ГУББ полковник НКВС Константинов, через її непродуманість й непередбачуваність агентів. Основну фігурантку спецоперації Апрельську завербовано органами як особу, котра мужньо трималася два місяці в одиночній камері (її видав на одному з допитів близький товариш із Києва) та пішла на угоду з НКВС тільки тоді, коли почали погрожувати їй рідним з-під Житомира. Саме факт стійкості для розробників спецоперації був свідченням її придатності на роль агента, бо радянські інструкції ще в 1944 р. вчили, що особа ламається лише один раз. Насправді молода дівчина, а вона тоді мала 22 роки, працювала на НКВС лише шість місяців і мала глибинні сумніви. Тому її викриття упівцями сприймала як полегшення. Погодилася на співпрацю з підпільниками, себто стала подвійним агентом⁵¹. Навіть така недосвідчена агента, як Апрельська, була більше правилом, аніж винятком у радянській агентурі.

Створювалося враження, що впродовж перших трьох років у Західній Україні проводили багато випадкових операцій. Населення піддавалося нещадному терору, але загонам повстанців і їх керівництву нанесено незначних збитків. У доповідній записці від 8 серпня 1946 р. на ім'я М. Хрущова його заступник у ЦК, котрий курував Західну Україну, Стоянцев палко критикував радянські операції в цьому регіоні. За його словами, усі вони зводилися до беззмістовної балаканини: «Зважаючи на їх слабку підготовку, радянські агентурні операції не дають ніякого результату: Із 3753 операцій, проведених у липні [1946 р.] в усіх [семи] Західних областях [України], 2831, чи 75 %, не дали жодних результатів, із 4238 зіткнень 3929, або 93 %, також безрезультатні». Звіти Стоянцева називають до 10 % успішних операцій. Він вважав, що органи не проводять масових арештів для посилення вербування; подають фіктивні звіти; неспроможні відновлювати втрачені джерела інформації; і навіть на «боягузтво й нерішучість» органів. Стоянцев – другому секретарю ЦК Компартії УРСР Д. С. Коротченку: «...в низці випадків

⁵⁰ Ця історія цікава тим, що в документах НКВС писали ніби під час облави убито Чупринку, вочевидь, що вбитого помилково прийняли за Шухевича.

⁵¹ Бурдс Дж. Советская агентура... С. 89–90.

партійні функціонери на місцях більше прагнуть продемонструвати успішну боротьбу, аніж дійсно намагаються ліквідувати повстанців»⁵². Отже, щойно сказане свідчить, по-перше, що в повстанців було багато співчувальників; по-друге, повстанці контролювали мережі інформаторів НКВС, а це зводило нанівець їх перевагу у військовій силі.

Радянські спецгрупи вправно грали на настроях населення, продиктованих багатовіковим суперництвом етнічних груп. У Західній Україні давня ворожнеча між українцями й поляками не зникла з поверненням радянської армії. Обидві сторони лише пристосувалися до нових умов, використовуючи німецький і радянський режими для того, щоб знищити суперника. На початку 1944–1945 рр. на співпрацю з НКВС ішли ті етнонаціоналісти, чий інтереси, принаймні в цьому питанні, збігалися з інтересами радянців. У цьому сенсі польські націоналісти проявляли набагато більшу схильність уважати українське підпілля спільним ворогом для себе й радянської влади.

Апарат НКВС був упевнений в існуванні «зв'язку між шпигунською діяльністю й етнічним чи соціальним походженням». Тому всі післявоєнні роки сталінського правління основною тактикою було розпалювання ворожнечі між етнічними групами в Східній Європі.

Численні звіти та інструкції за 1944–1945 рр. ОУН-УПА відтворюють підозри українців, що поляки співпрацюють із радянцями. «Підтримку можна зустріти в основному зі сторони поляків, але також українців – таємних агентів». «Поляки із “винищувальних” загонів завдають нам великих втрат, оскільки активно розшукують нас по селах»⁵³.

Керівництво ОУН-УПА 22 вересня 1944 р. сповіщало, що головна загроза в Галичині походить від поляків: а) грабіжники-енкаведисти приходять у села з готовими списками українських громадян і наших членів; б) звідки більшовики отримують ці відомості? а) місцеві секоти доносять про все на селі – недостатня конспірація в сільській місцевості. Ми повинні бути обережні навіть із нашими; б) навіть під час першого приходу енкаведисти часто дізнаються про наші загони, розміщення складів, поранених і т. ін. – пов'язано з відсутністю конспірації на селі – люди розкажуть будь-кому все, що знають...; б) багато місцевих етнічних поляків у НКВС – потрібна надзвичайна обережність навіть перед змішаними шлюбами⁵⁴.

⁵² Бурдс Дж. Советская агентура... С. 91–92.

⁵³ Там же. С. 82.

⁵⁴ Там же.

Політичне рішення про депортацію етнічних поляків із території Західної України, ухвалене Москвою в листопаді 1944 р., було надзвичайною катастрофою для агентурної сітки НКВС у регіоні. По-перше, депортація поляків нанесла руйнівний удар по радянській присутності в сільських районах. До 1939 р. в більшості західноукраїнських сіл населення було змішаним: від 10 до 30 % – поляки, 70–90 % – українці. Та особливість західноукраїнських сіл, де мешкали українці й поляки (у різних співвідношеннях) в останні роки війни сприяла постійному притокові агентурної інформації, яку використовували радянці. До кінця 1945 р. оперативне керівництво НКВС скаржилося на те, що в них більше немає агентури, щоб відслідковувати переміщення місцевих повстанців. Роботу зі створення інформаторів довелося починати спочатку. По-друге, виселення поляків і створення етнічної однорідності на користь українців дали змогу силам ОУН-УПА сконцентрувати зусилля проти радянської влади⁵⁵. Радянська оцінка сил повстанців зросла в 1946 р., що переважно відповідало темпам виселення поляків.

Критичний стан у зборюванні УПА, як його оцінювало радянське керівництво, почав змінюватися. У листі від 25 квітня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР Круглов критикував свого колегу в Україні Строкача (у той час – міністр внутрішніх справ УРСР) за зростання зареєстрованих випадків бандитизму й вилазок повстанців у першій половині 1947 р. на 100 %, порівняно з другим кварталом 1946 р.»⁵⁶ До цього часу майже рік діяла програма зміни тактики радянської агентури, яку ініціював саме Строкач⁵⁷. Оцінений як катастрофічний стан справ на початку 1947 р. дав Строкачу можливість, якої він постійно домагався: випробувати нові методи в регіоні, обмежуючись семи областями Західної України. Поворотним моментом цієї діяльності й було створення «паралельних агентурних мереж», про що щойно згадувалося. До 1948 р. ця нова тактика МВС почала давати результати. Серед підпілля виникла атмосфера підозри через безпорадність перед агентурою.

У 1948 р. вище керівництво СРСР полишило політику масового насилля проти населення й почало чистки «місцевого апарату» за звинуваченням у «порочності методів» у політичній роботі й неправильному поводженні з селянами. Упродовж кампанії «головокружіння від успіхів» місцеве начальство звинувачено в «перегинах», допущених радянською владою в регіоні. Нова політика повинна була показати привабливість радянської влади й налагодити консенсус із місцевим

⁵⁵ Там же. С. 85.

⁵⁶ Там же. С. 94.

⁵⁷ Принципи програми зафіксовано в повідомленні від 20 липня 1946 р.

населенням. Керівники районних й обласних рівнів піддавалися критиці, водночас газети висвітлювали судові процеси над націоналістами. І хоча війна з радянською владою продовжувалася ситуація на кінець 1948 р., більш-менш стабілізувалася. Уже в кінці липня 1948 р. з Києва й Москви сигналізовано, що треба завершувати застосування в Західній Україні надзвичайних методів. Заява Хрущова 24 липня 1948 р. зовсім відмінна від заяви в 1945 р., де Хрущов піддав нищівній критиці кволе застосування сили в боротьбі з підпіллям. 10 серпня 1948 р. машиністка з відділу МГБ у Сокалі на 19 аркушах видрукувала заяву про злочини, учинені співробітниками МГБ проти місцевого населення під прикриттям «боротьби з бандитизмом». Далі арештовано прокурора області і його співробітників. Їх судили за звинуваченнями застосування сили, декілька убивств і незаконне привласнення грошей.

Тож у кінці 1948 р. радянське керівництво змінили тактику приборкання Західної України: від терору, убивств, шпіонажу тощо до пропаганди й «просвіти». Увесь арсенал боротьби з «бандитизмом» застосовувався й пізніше, але нещадну різанину перших післявоєнних років припинено. «Не розв'язаною залишилася філософія дії: ота сокровенна, езотерична, від якої або божеволіють, або стають катами»⁵⁸.

⁵⁸ Косач Ю. Сузір'я лебедя. Київ, 2016. С. 232.